

POETIKA I FILOZOFIJA STVARANJA STEFANA MITROVA LJUBIŠE

MIODARKA TEPAVČEVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet
Danila Bojovića bb, ME – 81400 Nikšić
migat@t-com.me

UDK: 003.349
DOI: 10.15291/csi.4803
Pregledni članak
Primljen: 18. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Višeznačno književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše svojom složenom strukturom, univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, semantičkom slojevitošću jezika i danas pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta te navodi na raznovrsna tumačenja. To je zapravo jedan od razloga stalne Ljubišine aktualnosti u prošlim, sadašnjim, ali i budućim vremenima. U radu ispitujemo, s jedne strane, Ljubišino promišljanje o umjetnosti i filozofiji stvaranja, a s druge, u skladu s principima fenomenološke estetike, interpretirat ćemo književni tekst kao kompleksnu tvorevinu u čijim su slojevima ukorijenjena najdublja pitanja o smislu ljudskog postojanja. Ljubiša književnim jezikom nastoji odgovoriti na temeljna antropološka pitanja, čime njegova književna djela postaju velika priča o čovjeku. Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša je ostavio značajno djelo, a njegov književni razvitak sve do 70-ih godina XIX. stoljeća pratio je niz oscilacija i u intenzitetu i u kvaliteti književnoga djela, koje su nastale kao posljedica njegova sazrijevanja kao pisca koji je dugo tražio pravi izraz i tematiku za svoj stvaralačko-eruptivni temperament. Otvarajući nove puteve književnog razvoja, Stefan Mitrov Ljubiša pisac je autentične stvaralačke samosvijesti, koji istinski vjeruje u misiju književne umjetnosti kao depoa nacionalne energije. Narodnošću karaktera jezika kojim je pisano, kao i poetičnošću, njegovo djelo snažno je dokazalo životvornost i životnost književnojezičnog izraza. U Ljubišinoj jezičnoj radionici ne kriju se samo neke od važnih odgonetki filozofije egzistencije i filozofije jezika već i odgonetke filozofije stvaranja. U skladu sa zahtjevima etike, estetike i poetike, kao i temeljnim idejama epohe u kojoj je stvarao, Ljubiša se zalagao da se uzročno-posljedično prožmu opće i individualno, prošlost i sadašnjost, tekstovni i vankontekstualni sadržaj književnog djela.

KLJUČNE RIJEČI:
estetika, filozofija, poetika, Stefan Mitrov Ljubiša, umjetnost

*Riječi treba mjeriti, a ne brojati...
mjerom mjeriti, a cijenom cijeniti.*

S. M. Ljubiša

1. Uvod

Višeznačno, tematski slojevito, književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše¹ (kao kulturno i znanstveno nasljeđe), njegovo kontroverzno političko djelovanje, kao i stalno otkrivanje novih vrijednosti u tom stvaralaštvu, čini ga otvorenim za nova proučavanja, kako jezična, književna tako i filozofska, povijesna.² Univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, preplitanjem prošlosti i sadašnjosti, općeg i individualnog, i danas, nakon više od 200 godina, Ljubišino djelo pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta i navodi na raznovrsna tumačenja.

U Ljubišinu književnom stvaralaštvu ogleda se duh, karakter i moral jednog naroda u određenom povijesnom razdoblju. Narodna vjerovanja i mudrost, običaji i zakoni, predanja, povijest, sve što karakterizira bit života jedne epohe izgovoreni su jezikom velike ekspresivne snage i predstavljaju izraz kolektivnog duha. Sa stajališta crnogorskog filozofskog nasljeđa, posebno iz ugla razvoja etičke misli i svijesti o moralu u Crnoj Gori, Ljubišino djelo prožima više tema.

Zbog svoje ekspresivnosti i slojevitosti jezik Stefana Mitrova Ljubiše nazivan je riznicom duhovnog blaga i „depoom energije” kojim se „nesumnjivo šire granice i egzistencijalnog i verbalnog energizma” (Ivanović 2005: 238). Kao vrsni poznavatelj jezika i života ljudi Crnogorskog primorja svoga vremena, ali i šire, bio je smjelo i mnogostruko angažiran na uzburkanoj političkoj sceni ondašnjeg doba, kako kao borac svojim književnim djelom tako i kao političar, odnosno zastupnik Boke u Dalmatinskom saboru i

¹ „Sve do novijih istraživanja kao neosporan datum njegovog rođenja uziman je 29. februar 1824. godine, jer je i sam Ljubiša taj datum unio u Životopis. Međutim, danas se kao ispravniji datum njegovog rođenja smatra 6. mart (odnosno 23. februar po starom kalendaru) 1822. godine. Još ranije, kao dvanaestogodišnjak, počeo je da radi besplatno kao pripravnik u Opštini budvanskoj, a za sekretara je izabran 1843. godine. Zbog svoje popularnosti u narodu biran je šest puta za poslanika. Porodične tragedije (Ljubiša je imao sedmero djece od kojih mu je četvero bolest odnijela), nemaština i razne nedaće pratile su njega i njegovu porodicu kroz čitav život. Ljubiša je često bolovao, i mučile su ga brige šta će biti sa njegovom porodicom ako on umre. Porodica mu je živjela u Zadru, a on je zbog svojih poslaničkih dužnosti često i dugo boravio u Beču, gdje je i proveo poslednju godinu života. Oktobra mjeseca 1878. putovao je na Cetinje da prisustvuje vladichenju svoga brata od strica Visariona Ljubiše za vladiku. Bio je to posljednji Ljubišin susret sa rodnim krajem, jer se u povratku razbolio i umro od upale pluća u hotelskoj sobi u Beču 11. novembra 1878. godine” (Tepavčević 2010: 12–13).

² Tijekom tri desetljeća bavljenja Ljubišologijom (1997. – 2022.), Radimir Ivanović ustanovio je „da je ovo djelo najčešće interpretirano u okviru humanističkih nauka, onako kako je podjelu nauke preporučio Fraskati (u pitanju su discipline: istoriografija, etnologija, filozofija, nauka o jeziku, nauka o književnosti, folkloristika, komparatistika i kulturologija), dok je mnogo ređe elaborirao u okviru društvenih nauka (pedagogije, andrologije, sociologije, prava, politologije, psihologije i informatike). Sâmo po sebi se razumije, da je ono najmanje proučeno u prirodnim, tehničkim, medicinskim i biotehničkim naukama, u kojima ovo djelo može poslužiti kao istinski izazov i predmet što raznovrsnijih interpretacija” (Ivanović 2022: 12–13).

Carevinskom vijeću (Tepavčević 2008: 341). Njegov književni rad duboko je povezan s narodom, jer je on bio svjestan da se u „jezičkim dubinama, u njegovoj višeslojnosti i mnogoznačnosti krije suštinska duhovna šifra naroda kome pripada” (Vuković 1980: 82).

U ovom radu ukazat ćemo na osnovne pravce Ljubišine poetike i filozofije stvaranja,³ sagledavajući njegovo stvaralaštvo kao kompleksnu tvorevinu u čijim su slojevima sadržana najdublja pitanja o smislu ljudskog postojanja. Životna mudrost Paštrovića, književno uobličena u Ljubišinu stvaralačkom opusu, predstavlja značajan prilog upoznavanju i razumijevanju vrijednosti i uloge duhovnog nasljeđa na crnogorskom području. Fenomenološki pristup omogućuje nam najširi okvir za tumačenja jer ukazuje da se u različitim slojevima književnog teksta nalaze lingvistički i književni elementi, dok su u duhovnim slojevima dana antropološka, egzistencijalna i filozofska značenja. Zahvaljujući fenomenološkom pristupu književni tekst kod čitatelja izaziva drugačiji doživljaj i interpretaciju, pa u tom kontekstu Wolfgang Iser razlikuje dva vida književnog djela – umjetnički i estetski:

(...) umjetnički pol se odnosi na tekst koji je kreirao autor, a estetski pol na konkretizaciju koju je izvršio čitalac. Iz tog polariteta proizlazi da književno djelo ne može biti potpuno identično ni s tekstom, ni s konkretizacijom teksta, već je ono negdje na sredini između toga dvoga. Djelo je više nego tekst, pošto tekst počinje živjeti jedino kad se konkretizira (Iser 2002: 141).

2. LJUBIŠINI UZORI – INOVACIJE STVARALAČKE PARADIGME

2.1. LJUBIŠINI UZORI

Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša je ostavio značajno djelo, a njegov književni razvitak sve do 70-ih godina XIX. stoljeća pratio je niz oscilacija i u intenzitetu i u kvaliteti književnoga djela, koji su nastali kao posljedica njegova sazrijevanja

³ „I filozofi i lirski pjesnici su samostalni govornici, a njihov zajednički materijal je jezik – doista, oni dijele isti jezik, jer nije tako da postoje različiti jezici za svakoga od njih” (Lamarque 1996: 45). „Ne možemo isključiti filozofiju iz književnosti reduciranjem književnosti na fiksijski diskurs, s obzirom na to da mnoga književna djela nisu fiksijska i teže istini. Štoviše, filozofija se koristi mnogim poznatim književnim žanrovima: esejima, dijalozima, pjesmama, meditacijama, traktatima, govorima, ispovijestima, memoarima, pismima, diskursima” (Shusterman 2010: 7). „(...) filozofija i književnost bave se primarno čovjekom i njegovim iskustvom propitkujući pritom neke od temeljnih pojmova i koncepcija kojima opisujemo sebe i svijet u kojem živimo”. Vidjeti rad: Vidmar 2013. Jedno od najobuhvatnijih promišljanja o prirodi filozofije vidjeti u knjizi: Berčić 2012.

kao pisca koji je dugo i mukotrpno tražio pravi izraz i tematiku za svoj stvaralačko-eruptivni temperament (Tepavčević 2019: 360). Pojedini već afirmirani stvaratelji književnoga duha, antičke i suvremene književnosti, bili su mu uzori na njegovu stvaralačkom putu, duhovni orijentiri i moralna potpora njegovu samoukom putu u književnost (Nikčević 2014: 251).

Da se radi o stvaratelju i misliocu širokih intelektualnih obzora, političaru i izaslaniku Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, koji je imao istaknutu ulogu u nacionalnim, političkim, kulturnim događajima, počevši od buđenja nacionalne svijesti, položaja jezika u javnom životu, potvrđuje nam i Ljubišina filozofski apostrofirana misao: „Ono što jedan vijek smatra utopijom, u drugom postane seljačka istina” (Ljubiša 1878b: 257).

Imanentna poetika Ljubišina književnog djela i njegova (auto)poetika, priopćena eksplicitno u Životopisu (1878), u kome sumira politička, povijesna, sociološka, kreativna, znanstvena, egzistencijalna saznanja i iskustva, navodi da je sebe u prvoj fazi stvaralačkog rada, do početaka zanimanja za originalnim stvaralaštvom, smatrao „sakupljačem, ljubiteljem, prevodiocem i pasioniranim poštovaocem klasične književnosti, kao i djela italijanske, francuske i njemačke književnosti” (Ivanović 2018: 15). U sljedećoj, drugoj fazi počinje sebe doživljavati kao originalnog stvaratelja. Mladenačka fascinacija kulturom i tradicijom talijanskog jezika, a kojoj je doprinio i njegov učitelj Antun Kojović, čitanje te prevođenje djela Horacija, Tacita, Dantea i Ariosta omogućili su da Ljubiša rano osjeti što znači umjetnost riječi na jednom od svjetskih jezika.⁴ U Životopisu (1878b) Ljubiša navodi imena Azelja, Balba, Manzoni, smatrajući njihova djela uzorima umjetničkog ostvarenja, prema kojima je modelirao svoj pripovjedački izraz. Osim Manzoni, veliki uzor bio mu je i Boccaccio,⁵ mada je Ljubiša naveo da je jedno pričanje složio po ugledu na De Amicisov putopis *Carigrad* (Ljubiša 1878a). Iz navedenog zaključujemo da je talijanska književnost bila Ljubišina velika preokupacija. U njegovu književnom stvaralaštvu prožimaju se dvije komponente – talijanska i crnogorska, koje označavaju dvije faze u evoluciji njegove književne kulture (Pejović 1977: 19).

⁴ Vilovski navodi da je talijanski Ljubiša bio drugi jezik i da mu je „taj govor tekao iz usta kao med (...) jer se u svojoj mladosti više služio talijanštinom” (Vilovski 1908: 44). Govore i replike u Dalmatinskom vijeću držao je na talijanskom, a i u povjerenstvima Carevinskog vijeća služio se ovim jezikom (Stipčević 1975: 260). U Ljubišinoj ostavštini sačuvan je određen broj govora na talijanskom jeziku. Ljubiša je prilikom otvaranja Sabora 1873. godine održao pola govora na svom materinjem jeziku, a pola na talijanskom jer je riječ o preminulom poslaniku (Natale Filippi) koji je pripadao talijanskoj stranci, pa je Ljubiša kao predsjednik govorio na talijanskom jeziku (Ljubiša 1873: 3).

⁵ Pretpostavlja se da je Ljubiša htio napisati sto priča po ugledu na Boccacciova *Dekameronu* (Usp. Vuković 1980: 45).

2.2. GENERATORI TRADICIJE

Sagledamo li s poetološkog i estetičkog stanovišta Ljubišin navod iz Životopisa, vidimo da je pisac pravovremeno uočio globalne ideje vremena i stilske formacije. Ljubiša ukazuje na lijep prijem njegovih *Pripovijesti*⁶ i *Pričanja*⁷, ali i da je nadahnuće crpio na „matici i kovnici pučkih umotvorina”, što podrazumijeva korištenje folklorne imaginacije i drugih vrsta izvora (povijesti, antropologije, etnologije, folklor, etike, kulturologije):

Te su mu pripovijesti omilile s čistoće jezika, s narodnijih oblika, stoga što su ogledalo naroda našega... Među ljubiteljima klasicizma i šljedbenicima romantičarske škole, Ljubišina su pisma dala prevagu ovoj posljednjoj, koja će najposlije i pobijediti u teatru, u slikarstvu i svakoj grani krasnog književstva i umjetnosti kod sviju izobraženih naroda... Trideset i više pričanja „Vuka Dojčevića” što ih je Ljubiša proglasio u „Srpskoj zori” navukle su pažnju filologa i ljubimaca izvornog jezika. Etika i estetika vladaju u Ljubišina pisma, a neiscrpno bogastvo narodnijih izražaja i pučkog krasnorječja pokazuju da ih je čuo iz ustiju naroda našega na jugu, gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina (Ljubiša 1878b: 35).

Umjetnička namjera da u *Pripovijestima* sačuva od zaborava događaje iz svoje domovine, odvela je Ljubišu na nepresušne izvore narodnog duha i zavičaja. Ljubiša je pripovjedač koji se, spoznavši europsku kulturu, vratio kulturi svoga naroda. „Shvatio je da se lični i nacionalni identitet spasava povratkom izvorima domaćeg pamćenja” (Tepavčević M. i I. 2022: 181). Na interakciju dvaju kulturnih modela – narativnog

⁶ Tekst prvih izdanja *Pripovijesti* izašao je 1875. godine pod nazivom *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875. (Tepavčević 2010).

⁷ „Autograf Pričanja Vuka Dojčevića nije sačuvan. Prvo izdanje pojavilo se u ‘Srpskoj zori’ 1877, 1878. i 1879: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S. M. Lj. Prvih pet svesaka za 1877. imaju piščeve inicijale (S. M. Lj.), a ostale sveske nose puno ime (Stjepan Mitrov Ljubiša); posljednje tri sveske koje su izašle 1879. imaju uz piščevo ime i krst (Ljubiša je umro 1878). Drugi put su objavljene u posebnim sveskama, koje je Uredništvo ‘Srpske zore’ izdavalo 1877. i 1878. godine u Beču: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša (Ljubiša 1878a). Peta sveska štampana je u Štampariji jermenskoga manastira (V. Hajnriha). Dakle, drugo izdanje je na neki način paralelno sa prvim, jer je nastajalo skoro istovremeno. To izdanje se donekle može smatrati autorizovanim, jer je Ljubiša pratio cjelokupni postupak izdavanja, čak je i lično intervenisao i korigovao primjerak koji je priređivač posjedovao. Međutim, ovo izdanje nije potpuno jer ne sadrži svih trideset i sedam pričanja, koliko ih djelo ima” (Tepavčević 2010: 18).

(patrijarhalnog) i skriptivnog (građanskog) Ljubiša je ukazao u vidu autorskog komentara u predgovoru prvog izdanja *Pripovijesti crnogorskih i primorskih „Čitaoci-ma”*, što zapravo predstavlja njegov program i intencionalnu poetiku:

Moja je namjera bila, da ovom radnjom učuvam nekoliko znamenitijeh događaja svoje otadžbine, a uzgred da opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline i poroke svojijeh zemljaka, pa sve to da predam potomstvu onako kako sam ga čuo i upamtio od starijeh ljudi, jer vidim da se svakdan te stvari preobražuju i ginu sve što je napredniji podicaj i poplavica tuđinstva (Ljubiša 1875: 4).

Radomir Ivanović smatra da se Ljubiša opredijelio za „sinkretičku filologiju” – u prvom planu „auditivnu filologiju” odnosno usmenost, a u drugom planu „vizualnu filologiju”, tj. pismenost. Prva od navedenih upućuje na narativni oblik kulture i sve specifičnosti koje iz nje uzimaju stvaratelji realističnog miljea, dok se drugi odnosio na skriptivni model koji je svoje prednosti davao i piscima romantičarima i realistima. Ljubiša se, nalazeći svoj literarni predložak u narodnim pripovijetkama, opredijelio za tehniku „skaza”, odnosno „živi govor”, upotpunjujući ga elementima koji pripadaju „pisanom govoru”, odnosno „sinkretičkoj filologiji” (2000: 19).

Svi naponi usmenosti i pismenosti usmjereni su ka jačanju individualne i kolektivne mnemotehničke moći i izražajnih mogućnosti, te nije slučajno što se u središnjoj glavi pripovijesti *Prokleti kam* ističu tri bitne kategorije za postizanje toga cilja: pričanje, čitanje i pamćenje (Ivanović 2018: 54).

Podjednako bitnu, kulturno-povijesnu komponentu pronalazi u narodnoj memoriji i posebnim povijesnim dokumentima, imajući kao literarne uzore usmenu narodnu prozu koju je bilježio, zbirke Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, Jovana Vojinovića, Valtazara Bogišića i dr. Poznato je da je Ljubiša posjećivao državne arhive (Kotora, Dubrovnika, Zadra, Trsta, Venecije, Zagreba, Beča), a bile su mu poznate i privatne zbirke arhivske građe u Paštovićima, koje čuvaju opise narodnih običaja. Upravo to leksičko nasljeđe Ljubiša je kreativno iskoristio dajući mu drugačiju jezičnu ekspresiju. Inkorporiranje folklornih oblika (mit, legenda, priča, šaljiva priča, poslovice, kletva, tužbalica, oprost i dr.), kao i narativnih oblika (kratka priča, anegdota, novela, pripovijetka, povjestica i dr.), odvija se kroz proces fragmentacije Ljubišine proze i njihove integracije. Pisac je posegao za predajama jer je uvidio njihovu literarnost, ali i izvor koji mu je pomoću analogije omogućavao nadgradnju tema, motiva.

2.3. TEMPORALNOST I NARATIVNOST

Budući da u teoriji pripovijedanja poetika vremena⁸ zauzima jedno od središnjih mjesta (Stanzel 1984), za Ljubišinu stvaralačku imaginaciju od velike je važnosti doživljaj vremena. Taj odnos prema vremenu zanimljiviji je na primijenjenoj nego u teoretskoj razini.⁹ Kroz dvostruku poziciju – pripadnika kolektiva koji tu tradiciju stoljećima stvara, prenosi, njeguje i čuva, i umjetnika stvaratelja koji njome afirmira globalne premise svoga vremena i osobnog sustava mišljenja i govora – Ljubiša je nastojao i uspijevao uspostaviti ravnotežu između duge, integralne proze (*Pripovijesti crnogorske i primorske*) i kratke, fragmentarne proze (*Pričanja Vuka Dojčevića*) (Ivanović 2018: 124).

Na dugovječno filtriranje događaja koji su relevantni za nacionalno biće ukazuje ne samo kada je riječ o teorijskoj nego i primijenjenoj razini u književnom djelu (Ivanović 2018: 52). Na taj način svoje stvaralaštvo tretira kao dugotrajnu i svrhovitu umjetničku tvorevinu, na što upućuje čitatelja u autorskom komentaru iz *Prokletog kama*, priopćavajući jedno od globalnih, plutarhovski intoniranih ideografskih čvorišta: „Spomenici dobra kao i spomenici zla čine da narod pamti prošlost i pobuđuje ga da se pobrije- ma divi i klanja, a zle da prezire i proklinje!” (Ljubiša 1875: 277). Ljubiša teži da u „hram umjetnosti” smjesti i „učuva” znamenitosti naših predaka. Smisao „učuvanja” tih duhovnih karakteristika i vrijednosti motiviran je ne samo otporom zaboravu nego i potrebom za snažnijim opiranjem poplavi „tuđinstva” (Ivanović 2000: 39). On je bio svjestan činjenice da „predanja služe kao generatori tradicije”, ali je također bio uvjeren da i „narativni oblici koje sam stvara doprinose ne samo očuvanju nego i novoj egzistenciji tradicije” (Ivanović 2000: 76). O tome i svjedoči u *Pričanjima Vuka Dojčevića*:

(...) i ta su pričanja do današnjeg dana doživjela u narodu. Ja sam ih slušao u različnijem prigodama od Mahina do Pobora, pa kako koje čuj, onako ga na brzu ruku i zapiši da ne zaboravim, ako i ne na samu stvar, a no na način pričanja i na oblike govora (Ljubiša 1878a: 5).

Ljubiša je ovakvim stavom osnažio narodna i osobna stvaralačka uvjerenja. Njegovo posezanje za predajama jest, prije svega, zbog njihove literarnosti, ali i vitalnosti ovog folklornog oblika, koja omogućava reinkarnaciju prošlosti, koja po Paulu

⁸ U teoriji pripovijedanja poetika vremena zauzima važno mjesto u djelima Franza Stanzela, Gérarda Genetta, Vladimira Bitija (Štancel (Stanzel) 1955; Ženet (Genette) 1985; Biti 1987).

⁹ O temporalnosti i narativnosti vidjeti: Giljen (Guillén) 1980; Ulig 1982; Riker (Ricoeur) 1993.

Ricoeuru „ostaje izvor porjetka” (Riker 1993). U predajama pronalazi inspirativno vrelo, koje mu omogućava nadgradnju tema i motiva, ali i izražavanje znanja i umijeća. Na taj način, kao pripadnik kolektiva, ali i umjetnik, Ljubiša je pronikao u oba sustava – intencionalni i lingvistički. Ako se primijeni shema Oldricha Sirovatke¹⁰ na Ljubišinu prozu, uviđa se da su predaje hibridna forma s umjetničkim i životnim funkcijama. Sažetost, gnomičnost, ekspresivnost predaja kao kratke folklorne forme, po tumačenju Radomira Ivanovića (2018), omogućavala je Ljubiši punoću pripovijedanja, semantičku i morfološku korespondenciju svih žanrova koje on istovremeno gradi i razgrađuje, „oslonjen na prirodno zaleđe razumijevanja”.

Cjelokupan Ljubišin produktivni trud, u svim područjima kojima se bavio, potvrda je piščeve duboke uvjerenosti u značaj životne misije koju stvaranjem obnavlja, o čemu svjedoči u članku *Narodne umotvorine* (1878), u kojem priopćava: „Kupimo gradivo, majstor će doći!” kao sumirano esencijalno i stvaralačko iskustvo i saznanje (Tepavčević 2017b). Tim i takvim književnim manifestom ucrtao je put književne i jezične samosvojnosti i originalnosti.

2.4. LJUBIŠA – VUK – NJEGOŠ – CRNA GORA – MEDITERAN

Ljubiša se formirao i razvijao na trima osnovama: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj, koja se odnosi na talijansku književnost koju je baštinio (Nikčević 2019: 47). Vukovska škola magistralno je označila Ljubišin početak i pravac geneze njegova stvaralaštva u najširem kulturološkom značenju. Člankom „*Общество Пастровско у окружѣю Которскомъ*” [„Obštestvo Paštrovsko u okružju Kotorскомъ”] (1845) Ljubiša je započeo ostvarenje vukovskog principa da pisac koji piše o narodu treba dobro poznavati jezik i običaje tog naroda (Tepavčević 2022: 47). Ljubiša je slijedio Vukov stav o nastajanju pripovijedaka, a što se da zaključiti prema načinu na koji je predstavio svoju ulogu u nastajanju *Pripovijesti* i *Pričanja* (ispod naslova tih zbirki piše da ih je on „sakupio i složio”). Vukova djela predstavljala su za njega ne samo oglednu leksikološku i semantičku riznicu, već i uporište ideja prema kojima će graditi svoje književne i jezične stavove (Tepavčević 2011, 2016). Sakupljati, zbrajati i slagati „običaje, načine govora, poslovice i rasprosutu narodnu povjesnicu, čega ima obilno u Crnoj Gori” (Ljubiša 1878: 37) znači imati različite faze nastajanja konačnog oblika književnog djela.

Ljubiša je prihvatio osnovni stav Vukovih koncepcija o prikupljanju narodne građe

¹⁰ Predaje, morfološki promatrano, omogućavaju 1. heterogenost formi; 2. težnju k umetanju (ulančavanju); 3. promjenjivost i nestalnost predaja u kompoziciji građe (Sirovatka 1987: 233).

i njezinu slaganju u narodnom duhu, a što je prepoznao i u Njegoševu stvaralaštvu (Tepavčević 2017: 45a). „Priateljstvo njegovo s Vukom Karadžićem prinudi vladiku da se okani tudjega klasicizma, i da počne pisati u narodnome duhu” (Ljubiša 1866). Članak *Čitaoce*m Ljubiša je napisao 1866. godine i on ga preko Njegoša, njegova književnog uzora, komu je tekst bio upućen, povezuje upravo sa stavovima i idejama Vuka Karadžića (Tepavčević 2017a: 46). Od Vuka je prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvaranu u narodnom duhu, a od Njegoša imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva (Pejović 1977: 34).

Radomir Ivanović smatra da su analitičari koji su se sustavno bavili tematikom, problematikom i aporetikom Ljubišina književnog opusa jednoglasni u ocjeni da je „Njegoš u prozi”¹¹ mudro izabrao „učitelje energije” – kao svoje estetičke i beletrističke uzore: usmeno narodno stvaralaštvo – sakupljačko djelo Vuka Karadžića i nenadmašno djelo Petra II. Petrovića Njegoša (Ivanović 2022: 17). Otuda proizlaze mnoge srodnosti s njihovim djelom te egzistencijalnim, estetičkim, etičkim, poetološkim opredjeljenjima. Jedno od takvih zajedničkih nukleusa jesu i „predajni oblici kulture”, kao izvor nacionalnih, duhovnih i egzistencijalnih vrijednosti i filter za dozezanje najviših estetičkih i etičkih vrijednosti (Ivanović 2018: 52).

Iz Ljubišina predgovora prvom latiničnom izdanju *Gorskog vijenca*, tiskanog u izdanju Matice dalmatinske (1868. u Zadru), kao i iz teksta *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*,¹² koji je napisao dva dana poslije pjesnikove smrti, zapažamo da je Njegoša posebno cijenio i poetski, kulturološki, stvaralački slijedio. Dvije su osnovne niti koje Ljubiša prati u Njegoševoj poeziji: crnogorska nacionalna povijest i njezin pjesnički vid. Za „crnogorsku povjesnicu” Ljubiša kaže: „da je punana bojnih i viteških djelah, no se ona slabo od tuđinacah poznavala, dok nije neumrli Petar II, s njegovim književnim i diplomatskim djelima nju svijetu objelodanio, dok nije nju od svakoje čađe otresao” (Ljubiša 1852, II: 211). U dijelu navedenog stava o Njegošu prepoznajemo i nukleuse budućih razlika, koje će Ljubišin odnos prema povijesti udaljiti od romantičarske idealizacije crnogorske prošlosti i približiti realističnom shvaćanju te povijesti (Tepavčević 2022: 48). Ljubiša ne naglašava samo jezičnu komponentu, njezinu „dubokost misli, bistrinu razuma i nedoskočimu vlastitost narodnog jezika” (Ljubiša 1852, II: 211), nego i crnogorsku povijest, kao bit njezina identiteta, s koje treba uklanjati svaku čađu.

Ivanović je mišljenja da „pisac čitavim svojim djelom ispisuje apologiju pripovije-

¹¹ Urednik *Otdžbine* Vladan Đorđević dao je prvu čuvenu ocjenu uz Ljubišinu pripovijest *Prokleti kam* „za kojega bi se s pravom moglo reći da je Njeguš u prozi” (Kalezić 1976: 26).

¹² Vidjeti članak: Ljubiša 1852: 209–211.

danja primjerenoj mogućnosti prirodnog i logičkog povezivanja narodnog života sa savremenošću, njihovih filozofija i psihologija” (2018: 21). U tom smislu razumiju se u *Pripovijestima crnogorskim i primorskim* kao moto stihovi iz *Lažnog cara Šćepana Malog*: *Ako nije mjesta za življenje, / A ono je mjesta za pričanje, / Pričanje je duši poslastica, / Kao vama vaše gurabije*, kojima Ljubiša preuzima ideju o duhovnoj hrani Crnogoraca, o razgovoru i besjedi kao izrazu njihova estetskog bića koje će pokušati realizirati u *Pripovijestima* (Tepavčević 2017b: 46).

Mediterranska nit u Ljubišinu stvaralaštvu ogleda se u talijanskoj lektiri koju je baštinio. I njegovi prvi radovi, poema *Boj na Visu* (1866), kao i uređivanje, komentiranje latiničnog izdanja Njegoševa *Gorskog vijenca*, ukazuju na to u kojoj je mjeri Stefan Ljubiša pripadao mediteranskom civilizacijskom i kulturno-književnom krugu.

3. MATICA I KOVNICA PUČKIH UMOTVORINA

3.1. KLJUČAR OD JEZIKA

U predgovoru *Pričanja Vuka Dojčevića* Ljubiša priopćuje čitatelju osobno načelo jezika, zapravo misao vodilju:

Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemu drago drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da je učitelj toga napretka oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našega ne zna ni čuje, pa ga nevolja goni da iznahodi i načinja imena novijem stvarima, a neznajući kako se te stvari zovu u tuđem jeziku, prisiljen im je kovati imena kako ga narav uči, pak se skovane riječi iza hoda udome i ukorijene u narodu (Ljubiša 1877: 4).

Ljubiša vjeruje da je narod sposoban za svaku stranu riječ stvoriti odgovarajuće ekvivalente. On je „skovao” mnoštvo novih riječi istovremeno pridržavajući se tvorbenih modela jezičnog standarda i nudeći vlastite obrasce za bogaćenje leksika (Tepavčević 2017). Time Ljubiša ne brani samo čistoću i izvornost prirodnog govora nego i „prirodno zaleđe razumijavanja”, koje ne smije biti natrunjeno „stranim mišljenicama”, jer se u jeziku i uz pomoć jezika čuva čistoća narodnog bića (Ivanović 2000: 89). Njegov zadatak je da „razabere istinu u toliko pljeve riječi” (Ljubiša 1875: 62). To je i znakovito, ako se zna što znači kult riječi u Crnoj Gori, i kolika je odgovornost prema svakoj vrsti izgovorene ili napisane riječi. Zato Ljubiša i smatra da „treba dobro paziti na riječi, prije nego im se otpovijeda” (Ljubiša 1875: 204).

Njegovo inzistiranje na stilu i jeziku koji bi bili dostupni raznolikoj čitateljskoj publici ukazuje da mu je stalo ne toliko da kvantitativno obogati korpus nacionalne književnosti već da po originalnošću izraza ostane trajno upamćen. Na taj način treba shvatiti i Ljubišine poruke da „Riječi treba mjeriti, a ne brojati” i da je: „Skupljač je težak, a probirač zidar”, čime on pokazuje da izvornost, funkcionalnost i višenamjenska uporaba književnog jezika počiva na stvaralačkoj imaginaciji i nadgradnji. Suvremeni čitatelj tek pri susretu sa živim Ljubišnim govorom biva svjestan višeznačnih slojeva (mitoloških, ritualnih, religijskih) u kojima se skrivaju dublji smislovi, čitavi nizovi tajni koje treba dešifrirati (Tepavčević 2019: 362). Nastojao je ostvariti semantičku gustoću značenja koja se nalazi u dubinskim slojevima fragmentarne proze. U njegovim djelima očituje se jezična invencija, leksičko bogatstvo, nova upotreba jezika koja zrači originalnošću, zasnovana na narodnom jeziku. S pravom je Novo Vuković zapazio da „leksička bujica neprestano, u talasima, zapljuskuje slušaoca, tako da se on osjeća, u neku ruku, kao da prisustvuje samom rađanju jezika” (1980: 140).

Njegov stvaralački izraz je retoričan i poetiziran, a uočljiva je nedvosmislena težnja k figurativnom pripovijedanju.¹³ Ljubišinu težnju da sačuva originalnost svojih tekstova od mnogobrojnih tiskarskih pogrešaka, ali i od vlastitih ogrješenja o jezičnu normu, potvrđuju sljedeći navodi u Životopisu:

Ja nijesam nikad mislio pisati za štampe, ni prepunjati i onako prepune sanduke naših knjižara, suhoparnim knjigama; no videći grdni rasap što se po štampi čini lijepim našim jezikom, puče mi srce od bola, pak se dadoh i ja nešto da pišem, kao neki prosvjed protivu takvog rasapa. Da li ću uspjeti bojim se ljuto, jer su se na pustoši naše knjige udomazetili oblici tuđih kulturnih naroda, kao da ođeneš Hercegovca u francuski frak (Ljubiša 1878b: 5).

Ljubiši, dakle, nije bitna samo jezična već i stilska komponenta izvornog narodnog jezika. Ogledalo duhovnog narodnog bića ne može biti narodni jezik prepun tuđica i stranog leksika, zbog čega omaške u jeziku smatra nevjernim predstavljanjem narodnog bića. Tu primjećujemo jedan od razloga stalne Ljubišine brige nad čistoćom, autentičnošću svih jezičnih slojeva njegovih djela, pa s pravom utvrđujemo da je bilo prvi i najstroži kritičar svog stvaralaštva (Tepavčević 2019: 363).

¹³ Radoslav Rotković u monografiji *Tragajući za Ljubišom* izdvaja osam oblika govora: 1. pripovjedni; 2. ispovjedni; 3. razgovorni; 4. agonalni; 5. pregovorni, nagovorni ili dogovorni; 6. raspravni; 7. suparnički ili prepimi i 8. oratorski (1982: 207). Najnovija naratološka istraživanja manje pažnje posvećuju vidovima govora, a više se okreću teoriji žanrova (Giljen 1980). Vidjeti: Mihail Bahtin, *Problem govornih žanrova*, 1980.

3.2. LEKSIČKA SLOJEVITOST

U strukturi njegova književnog djela križaju se različiti jezični slojevi – elementi standardnoga uzusa, ali i osobitosti paštrovskog i susjednih crnogorskih govora s jedne, i primorskih crnogorskih govora i govora hrvatskog primorja s druge strane. Narodne osobitosti koje dominiraju u leksiku, specifičnosti dijalektizama na fonetskoj i morfološkoj razinu, bogatstvo sintaktičkih slojeva, leksičko-semantička i tvorbeno-leksička raznolikost, neznatne primjese stranih utjecaja čine njegovo djelo osebujnim, zapravo izvornim u odnosu na vrijeme i zavičaj (Tepavčević 2008). Poseban naglasak stavljen je na leksik i frazeologiju. Tako je njegov leksik pronašao mjesto u *Rječniku JAZU*, u kojem se bilježe primjeri iz Ljubišina jezika za koje se kaže da su poznati i crnogorskim narodnim govorima, što nam svjedoči da ih je pisac uzimao iz naroda, te oni koji su potvrđeni u Vukovu *Rječniku* i na neki način pripadaju narodnom izrazu (Tepavčević 2016).

Ljubiša je, s jedne strane, motiviran željom da od zaborava otrgne autentičan i danas možda zaboravljen leksik, a s druge strane narodni jezik služi mu kao baza iz koje crpi leksičke, sintagmatske i sintaktičke konstrukcije, zapravo žive riječi crnogorskog naroda, koje u njegovoj jedinstvenoj, kreativnoj radionici postaju književnojezičnim oblicima. Ljubišina inventivna traganja na leksičkom i jezično-stilskom planu i karakterističan izbor jezičnih jedinica rezultiraju stvaranjem autentičnog izraza. Obilje originalnih piščevih ostvarenja potvrđuje stav da stvaralačka jezična sredstva na polju leksika bogate izražajne mogućnosti Ljubišina jezičnog izraza (Tepavčević 2019: 359). Osluškujući crnogorske narodne govore, prije svega govor Paštrovića, tragajući za drugačijim, novijim, ali i leksički jezgrovitijim jezičnim oblicima, Ljubiša stvara vlastiti književnojezični izraz. S razvojem Ljubiše kao pripovjedača, sazrijeva i njegov jezik (Tepavčević 2017, 2019).

4. FILOZOFSKA MISAO U LJUBIŠINU DJELU

4.1. UMJETNOST KAO OBLIK MODELIRANJA STVARNOSTI

U duhu jugoslavenskih i panslavističkih ideja, Ljubiša je uočio značaj etnografizma u procesu afirmacije nacionalnog bića i razvoja književne umjetnosti. Etnografizam je omogućavao povratak bližoj i daljoj nacionalnoj prošlosti, a književnost aktualizaciju u problematizaciji suvremenih zbivanja (Ivanović 2000: 18).

Dok mi u običaje naše, u domaći, građanski, društveni život ne povratimo kurs i
kroj slavenski, dok mi spoljašnjim materijalnim znakovima ne pokažemo svijet-

tu narodnost našu, mi ćemo se badava natezati i koporati, naše će težnje i brige tonuti kao olovo, a nasljedstvo i primjer, koji ćemo priugotoviti potomstvu, biti će takvi, kakvi će njega slabašno k stožeru i poretku svome skupčana držati (Ljubiša 1862: 9).

Ljubiša je svojim književnim djelom inventivno njegovao naše historijsko pamćenje, aktualizirajući taj čin time što se cjelokupna slika prošlosti može preslikati na sadašnjost, odnosno kao univerzalna istina projicirati i na budućnost.

U Ljubišinoj jezičnoj radionici ne kriju se samo neke od važnih odgonetki filozofije egzistencije i filozofije jezika, već i odgonetke filozofije stvaranja. U skladu sa zahtjevima etike, estetike i poetike, kao i temeljnim idejama epohe u kojoj je stvarao, Ljubiša se zalagao da se uzročno-posljedično prožmu opće i individualno, prošlost i sadašnjost, tekstovni i vantekstovni sadržaj književnog djela (Ivanović 2000: 17). Logos Ljubišine slojevito strukturirane proze zahtijeva proširenje i na nova tematska polja od najšireg koncentričnog kruga – koji karakterizira odnos dviju civilizacija Istoka i Zapada i proučavanje mita i mitologije u mediteranskom i balkanskom arealu; preko užeg kruga – promatranje patrijarhalnog/narativnog i građanskog/skriptivnog modela u Primorju i Crnoj Gori, do najužeg kruga – književne ekspertize posvećene mikrostrukturnim elementima, kao što su komentari, frazeologizmi i dr. (Ivanović 2000: 139).

Kao pripadnik fantastičnog realizma, Ljubiša je naglašavao tri kategorije vlastitog mišljenja i pjevanja: istinitost, aktualnost i zanimljivost. Istinitost se odnosi na imaginativni i realni svijet, bilo da su u pitanju duže pripovjedačke forme – pripovijesti, bilo kraće – priča. Da je piscu stalo do istinitosti i uvjerljivosti književnog djela, pokazuje stav iz Životopisa: „Dakako, istina naliči gromu nebesnome, koji čovjeka sprži ili obesvijesti!” (Ljubiša 1878b). Aktualnost je druga važna estetska kategorija u Ljubišinoj stvaralačkoj viziji. Koliko je sveobuhvatan krug piščevih interesa i ambicija svjedoči predgovor *Čitaocima*, u kojem pisac tvrdi da je nastojao svojim djelom sačuvati od zaborava ne samo zaslužne ljude za nacionalnu povijest nego i čitav katalog narodnih vrlina – neophodnih za nacionalni preporod, i poroka – kao opomena i putokaz moralnom i duhovnom preporodu. Obraćajući se i budućem, a ne samo suvremenom čitatelju, pisac zanimljivost djela koristi kao put za ostvarivanje istinitosti i aktualnosti (Ivanović 2000: 30).

Dobro poznavajući talijansku i druge europske književnosti, mogao je uspoređivati i promatrati proizvode našega duha u širem kontekstu. Zbog toga Paštrovići po svom duhovnom potencijalu nisu inferiorni u odnosu na pripadnike civiliziranog svijeta. Činjenica je da je povijesna sudbina tog čovjeka bila surovija negativno se odrazila u

jednom, ali i pozitivno u drugom pravcu. Slikajući u svojoj prozi ljude snažnog duha i morala, Ljubiša je pokušavao afirmirati takvog čovjeka. Književno djelo zamišljeno na takav način moralo bi utjecati na buđenje nacionalne samosvijesti (Vuković 1985: 7). Ljubiša je jedan od autora koji je svojim književnim stavovima doprinio bogatstvu crnogorskog filozofskog pogleda na svijet i crnogorskog filozofskog nasljeđa, naročito njegova vrijednosnog korpusa – moralne filozofije, etike.

4.2. POSLOVICA SE U „PUK STANILA”

Uronjeno u totalitet naroda, u strujanje njegova krvotoka, Ljubišino djelo snažno predstavlja duh, jezik, moral, filozofiju i etičke specifičnosti crnogorskog primorja. Ljubiša je povjesničar morala, odnosno specifične filozofije narodnog života koja se u Crnoj Gori naziva čojstvo. Zastupajući moralnu strogost, Ljubiša kategorički odbija svaku popustljivost kad je u pitanju moralni čin. Taj stav pri valorizaciji ljudskih djela pronalazio je, između ostalog, i u crnogorskim narodnim poslovicama i anegdotama.¹⁴

Poslovica je oblik sažimanja svih životnih pojavnosti i zakonitosti, i kao takva osigurava misaonu punoću teksta. U poslovicama se nalaze narodna filozofija i mudrost koje su bile u službi etičko-didaktičkog principa u književnosti. Ljubiša je bio svjestan dugovječne umjetničke filozofije predajnih oblika, kao što su poslovice, za koje kaže: „Naši su stari kovali poslovicu sto godina dok se u puk stanila” (Ljubiša 1875: 301). Riječ je o višestoljetnom procesu u kome subjektivna i intersubjektivna energija poetskog govora dobiva sve veći izraz i estetske domete (Ivanović 2018: 54). Poslovice nameću Ljubišinu pripovijedanju aforističan stil. Djeluju kao opće maksime, kao univerzalni iskazi koji svojom filozofskom strukturom smisla izlaze iz pripovjedne strukture značenja ili mogu imati funkciju znaka koji odražava misaoni sadržaj pojedinih likova. I mada u strukturi pripovijesti one egzistiraju kao okamenjena forma, u unutarnjoj strukturi, semantičkoj i metafizičkoj, imaju nove sadržaje i forme. Najčešće su dane kao sastavni dio jezikovanja nekog lika, a drugi put kao pišćeva poruka (Pejović 1976: 88–89).

Filozofija Ljubišinih junaka kreće se u čvrstim okvirima narodnih shvaćanja i odnosa prema svijetu i životu. Ta narodna filozofija aforistički je sažeta i predstavlja

¹⁴ Ivanović navodi da „poslovica služi kao preduslov preokreta u epskoj radnji, zapleta ili raspleta dramske situacije, konačnog odpredjeljenja junaka ili pokazivanjem mnogih subjektivnih i intersubjektivnih osobenosti: mudrost, rječitost, dovitljivost, hrabrost, staloženost, odmjerenost, iskustvo, moralnost, logičnost, solidarnost, skromnost, duhovitost i pravednost (iz kataloga vrlina), kao i: podlost, kukavičluk, laž, prevrtljivost, pohlepnost, sebičnost, zlobnost, zavidljivost, osvetoljubivost i suheta (iz kataloga zala)” (Ivanović 2018: 149).

misaonu esenciju *Pričanja* i filozofsku orijentaciju njegovih junaka. Gotovo da nema ni jednog važnijeg životnog pitanja na koje poslovice ne daje odgovor. Od poslovice koje susrećemo u *Pričanjima Vuka Dojčevića* mogao bi se sastaviti kompletan filozofski sustav, kao dokaz jednog duboko misaonog odnosa naroda prema svijetu. Imajući u vidu osobitosti Ljubišina pripovijedanja, Vuković ispravno primjećuje da „taj govor ima nešto od arhaične patine svojih davnih uzora” (Vuković 1980: 58).

U *Pričanjima Vuka Dojčevića*, kao i u drugim kazivanjima, Ljubiša ima odabranu i njegovanu riječ.¹⁵ Anegdotu je realizirao višedimenzionalno – unio je u šire pripovijedanje i oformio priču od nje zadržavajući je u okvirima izvornosti. Anegdote priče završava aforistički, s naglašenom moralno-didaktičnom notom. U mentalitetu crnogorskog čovjeka riječ je bila neprikosnovena.

4.3. „ČINI DOBRO, A NE KAJ SE”

Ljubišina etička misao ima dva osnovna toka: a) afirmacija pozitivnih moralnih principa i djela, afirmacija moralnih vrijednosti i b) otvorena, aktivna borba protiv zla, nepravde i svega što se uključuje u borbu za negiranje moralnih kvaliteta čovjeka. Pored estetskog napora koji uzdiže riječ do trajanja, pored spoznajnog karaktera koji nam svojevrsno vraća stoljeća složenog življenja jednog naroda – Ljubišino književno djelo nosi u sebi etičku misao koja ga drži i vraća nas k njemu, kao izvjesnoj potpori i čvrstom osloncu i vremenu (Radojević 1976: 186).

Kako su realizirane etička i filozofska sfere kod Ljubišinih junaka? Osnovne vrijednosti etike čiji su nositelji Ljubišini junaci jesu u prvom redu pravda i humanost, a zatim i istina, dobročinstvo, solidarnost, poštivanje vlastite riječi, kao i tuđeg dostojanstva. Kult patrijarhalnog morala i poštivanja nepisanih običaja i normi čuvan je kao najveća vrijednost, kao svijest o sebi i drugima, kroz stoljeća našeg svijeta i kao takav očuvao se u punom intenzitetu i do Ljubišina vremena. Filozofija njegovih junaka kreće se u čvrstim okvirima narodnih shvaćanja i odnosa prema životu i svijetu. Ta je narodna filozofija aforistički sažeta i predstavlja misaonu esenciju *Pričanja* i *Pripovijesti* i filozofsku orijentaciju njihovih junaka (Vuković 1980: 56). Junake svojih pripovijedaka Ljubiša stavlja u situacije da se opredjeljuju između moralnih i materijalnih vrijednosti. Od toga hoće li se opredijeliti za jedan ili drugi sustav vrijednosti ovisi i moralnost njegovih junaka (Racković 1994: 65). Ljubišin junak vjeruje da

¹⁵ U knjizi Nova Vukovića *Visovi* eksplicitno se definira stvaranje i promišljanje o ostvarenom, te pisac zaključuje da „književnost je, dakle, za mene svijet satkan riječima u kome stanuje ljepota. Svaki ostali stanovnik tog svijeta je efemeran” (2002: 70). Tragajući za etimonima riječi, Vuković će u knjizi *Pripovijedanje kao opsesija* progovoriti o toj filozofiji jezika, jezičnoj dubini, riznici jezika (1980).

čovjekov život mora imati neki duboki smisao i filozofsko-etičku viziju budućnosti. Snaga moralnih principa bila je najjače oružje u borbi za samostalnost i samosvojnost. Zbog toga u Ljubišininim djelima moralne vrijednosti imaju prevagu nad materijalnim (Racković 1994: 66).

Čuvajte običaj i narodnost kao očiju zenicu. Nastati će vremena tamna i krvava da će se mnogi odricati majčina mlijeka. Blago onome koji u takvom metežu ne izgubi svijest svoga plemena i veličanstvo svoga imena (Ljubiša 1875: 134).

Slojevitosti Ljubišine proze doprinose koncepti koji nose sociokulturne obrasce, moralne norme, vrijednosne sudove u kojima se reflektira tradicionalna paštrovska kultura. Paštrovići, koji su bili u procijepu između Turaka i Mletaka, da bi očuvali svoja prava i autonomiju, izolirali su se od vanjskog svijeta, okrenuli prema prošlosti, prihvatili tradiciju, obogatili je novim oblicima i motivima. Tako je stvarano bogato kulturno nasljeđe u kome je Ljubiša uočio najčišći izraz narodnog duha, njegovu etičku i duhovnu svježinu. Humanizam, optimizam i vjera u osnovno etičko načelo najbolje je izraženo u riječima iz XXVII *Pričanja*: „Pravo dobročinstvo stoji u tom da oni koji ga učini odmah zaboravi, a onaj komu je učinjeno nikad. Čini dobro, a ne kaj se” (Ljubiša 1878a: 210). Ljubiša je, baš kao i njegovi junaci, vjerovao u dobre strane čovjekove prirode, istinu, pravdu, jer je takav odnos zasnovan na principima patrijarhalne etike. Načela morala, izražena u Ljubišininim likovima, utvrđivana su potrebama borbe za slobodu i osnovna ljudska prava.

5. ZAKLJUČAK

Pripovjedno prikazujući način mišljenja i razgovora Crnogoraca, Ljubiša je znao da su slikovitost i sentencioznost u izražavanju jedne od njihovih karakteroloških osobina. Ponikao iz predaja, pisac je zaslužan što su te predaje povezane u sustav mišljenja i pripovijedanja, nadahnut njegovom osobnom stvaralačkom imaginacijom. U Ljubišinoj stvaralačkoj radionici osjeća se čista, samonikla riječ u kojoj se slute mitovi i prepoznaju tragovi života pokoljenja odraslih u stalnoj borbi sa sobom i sa životom. Utkao je u svoje djelo mnoštvo različitih oblika narodne književnosti od poslovice, anegdota, priča. Autohtonost tih oblika ima dvostruku funkciju. Prvu funkciju psihološkog i egzistencijalnog znaka Ljubiša upotrebljava da označi duhovne i karakterne odlike svojih junaka, njihova vjerovanja, mišljenja, govore, način života u kojima se oslikava duh kolektivnog mišljenja i življenja, simbolič-

nog govora i prepoznatljive etičnosti. Druga simbolična funkcija služi da navedene oblike narodnog stvaralaštva upotrijebi kao stilske znakove kazivanja, kao elemente figurativnog govora, ali i za označavanje općih mjesta (Pejović 1977: 212). Njegovu junaci žive životom patrijarhalnog kolektiva, u kojem je moral suzbio strast, pa se čak i ljubav događa u normama strogo određenog kodeksa ponašanja, kao u pripovijesti *Gorde ili kako Crnogorka ljubi*. Tragični odjek koji je pratio životne drame relativiziran je kroz šalu, koja za Ljubišine junake predstavlja dokaz moralne čvrstine, ali i način duševnog odmora i bijega od jednog moralnog i vrijednosnog kolektivnog načina života.

Kroz stvaralačku viziju eksplicitno iskazanu u *Pričanjima Vuka Dojčevića (Neko-mu tonu pluta, a nekome plutaju olova, XIV, 123)*, prikazuje se svijet Paštrovića, satkan od povijesti i sjaja legende, običnog čovjeka, zahvaćenog matricom povijesti i mitom nacionalnih obrisa:

Ne ni dao Bog! – povrnem ja. Ne bi ih pozatvarao, no bih činio da se igrači bolijem bave, da puku prikazuju slavna djela njegovijeh pretkova. Ali nemaju što? Da se prođu Grka, Rimljana, zapadnje pljeve, tuđe dike i strana običaja; hotio bih da se iznesu na vidjelo divni ogledi našijeh junaka, mudraca, književnika, ženskih glava, što su služili časti i imenu srcem, pameću, poukom, a pregoreli otadžbini život, imuće, porod i mir. Hotio bih da se, spored tiju vrlina gdje gdje ošibnu poroci našega puka, najviše osveta, sutuka, prerasuda, kletva i kunidba, kako bi se ogledao u prvijem, a pomrzio na potonje; i to sve da se ispriča prosto, naravno, a narodnoj odjeći, bez natege i gruboće, gdje gdje ljudskom šalom, a vazda, da ti se mili čuti; jer ljudi nijesu ni andjeli ni djavoli nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja, prigoda i hrđava družba. Tako bi se združila nedružina: korist i zabava, pouka i šala; a namirila večernja danguba obilatim žnjetoj divnijeh primjera.

Otvarajući nove puteve književnog razvoja, Stefan Mitrov Ljubiša pisac je osobite stvaralačke samosvijesti, koji istinski vjeruje u misiju književne umjetnosti kao depoa nacionalne energije. Narodnošću karaktera jezika kojim je pisano, kao i poetičnošću, njegovo djelo snažno je dokazalo životvornost i životnost književnojezičnog izraza. Njegovo višeznačno djelo semantičkom slojevitošću jezika, složenom strukturom, filozofskom osnovom, kompleksnošću forme i danas nosi univerzalne teme, pokreće suštinska pitanja čovjeka i svijeta, te potiče na promišljanja i raznovrsna poimanja. To je zapravo jedan od razloga stalne Ljubišine aktualnosti u prošlim, sadašnjim, ali i budućim vremenima.

BIBLIOGRAFIJA

- BAHTIN, Mihail. 1980. „Problem govornih žanrova”. *Treći program Radio Beograda* 47: 233–270.
- BERČIĆ, Boran. 2012. *Filozofija*. Zagreb: Ibis Grafika.
- BITI, Vladimir. 1987. *Interes pripovjednog teksta*. Zagreb: Liber.
- GILJEN, Klaudij [GUILLÉN, Claudio]. 1980. *Književnost kao sistem*. Beograd: Nolit.
- ISER, Wolfgang. 2003. „Proces čitanja – jedan fenomenološki pristup”. *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*. Ur. Zdenko Lešić. Buybook: Sarajevo: 141–158.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2005. „Ključar od jezika”. U: Radomir V. Ivanović. *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše*. Novi Sad: ITP „Zmaj”: 234–247.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2000. *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*. Novi Sad: Zmaj.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2018. *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*. Podgorica: CANU.
- IVANOVIĆ, Radomir. 2022. „Epistolografija kao hibridna forma u djelu S. M. Ljubiše”. *Riječ* 19: 11–27.
- LAMARQUE, Peter. 1996. *Fictional Points of View*. Cornell University Press: Ithaca.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1845. „Obštestvo Paštrovsko u okružju Kotorskom”. *Srpsko-dalmatinski magazin* 10: 117–135.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1852. „Šēni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog”. *Arhiv za povēstnicu jugoslovensku* 2: 209–211.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1862. „Črte narodnosti”. *Il Nacionale. Prilog k Narodnom listu* 9 (26. IX 1862): 9.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1866. *Boj na Visu. Spjevao St. Lj.* Zagreb: Brzotisk Ante Jakica.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1868. „Čitaocem” (Predgovor). *Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski*. Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša. Zadar.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1873. „Govor na otvaranju Sabora 1873. godine”. *Izviešća brzopisna i analitična XII zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar: 3.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1875. *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Šćepan Mitrov Ljubiša*. Dubrovnik: Tiskarna Dragutina Pretnera.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1878a. *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša*. Beč: Uredništvo Srpske zore, Štamparija V. Hajnriha.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1878b. *Životopis*. Beč: Srpska zora, Štamparija V. Hajnriha.
- KALEZIĆ, Vasilije. 1976. „Ljubiša i naša kritika”. *Stefan Mitrov Ljubiša knj. 1*. Ur. Janko Đonović. Titograd: CANU: 25–43.
- NIKČEVIĆ, Milorad. 2014. „Radoslav Rotković – klasik o klasiku Stefanu Mitrovu

- Ljubiši na osnovu najnovijih Studija o Ljubiši". Radoslav Rotković, *Život i djelo*. Ur. Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić i Nikola Popović. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost: 235–263.
- NIKČEVIĆ, Milorad. 2019. *Književno-kulturne veze na rubovima Mediterana. Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije*. Osijek – Podgorica: Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina” RH.
- PEJOVIĆ, Božidar. 1977. *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*. Sarajevo: Svjetlost.
- RADOJEVIĆ, Danilo. 1976. „Osnovni etički problem u djelu S. M. Ljubiše”. U: *Stefan Mitrov Ljubiša knj. I*. Ur. Janko Đonović. CANU: Titograd: 181–187.
- RACKOVIĆ, Nikola. 1994. *Filozofska misao u Crnoj Gori*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”.
- RIKER, Pol [RICOEUR, Paul]. 1993. *Vreme i priča*. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi dio) i Ana Moralić (drugi dio). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- ROTKOVIĆ, Radoslav. 1982. *Tragajući za Ljubišom*. Titograd: Pobjeda.
- SIROVATKA, Oldrih. 1987. „O morfologiji predanja i njegovom katalogiziranju”. *Polja* 340: 231–233.
- STIPČEVIĆ, Nikša. 1975. „Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 23(2): 259–273.
- STANZEL, Franz Karl. 1984. *Theory of Narrative. Translated by Charlotte Goedsche, with a preface by Paul Hernadi*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SHUSTERMAN, Richard. 2010. „Philosophy as Literature and More than Literature”. *A Companion to the Philosophy of Literature*. Ur. G. L. Hagberg i W. Jost. London: Wiley-Blackwell.
- ŠTANCL, Franc Karl [STANZEL, Franz Karl]. 1987. *Tipične forme romana*. Novi Sad: Književna Zajednica Novog Sada.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2008. „O leksičko-semantičkoj slojevitosti jezika Stefana Mitrova Ljubiše”. *Sedmi lingvistički skup Boškovićeve dani: Leksikografija i leksikologija. Podgorica 23. – 24. V. 2008*. Ur. Branislav Ostojić. Podgorica: CANU: 341–361.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2010. *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*. Podgorica: CANU.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2011. „Primjena Vukove jezičke norme u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Dva veka savremenog srpskog jezika*. Ur. Dragana Mršević-Radović. Beograd: Međunarodno slavistički centar 40(1): 207–221.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2016. „Uticaj Njegoša i Vuka na stvaralaštvo Stefana Mitrova

- Ljubiše". *Deveti lingvistički naučni skup Boškovići dani: Vuk Stefanović Karadžić i Petar II Petrović Njegoš (reforma jezika, standardizacija i gramatički sistem Vukova modela književnog jezika)*. Podgorica 26. V. 2016. Ur. Branislav Ostojić. Podgorica: CANU: 133–147.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2017a. „Stefan Mitrov Ljubiša i Crna Gora – povijesno-kulturne veze”. *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije* 27(1): 41–53.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2017b. „Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka”. *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*. Ur. Dragan Bogojević. Nikšić: Filološki fakultet: 43–58.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2019. „Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)”. *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas (1878–2018)*. Podgorica, 8. – 9. XI. 2018. Ur. Radomir V. Ivanović. Podgorica: CANU: 357–377.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2022. „Značaj i uloga Stefana Mitrova Ljubiše u crnogorskom književnoistorijskom razvoju: povodom dvjestote godišnjice rođenja (izviriječ Stefana Mitrova Ljubiše)”. *Riječ* 19: 41–60.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka i Ivan TEPAVČEVIĆ. 2022. „Život i djelo Stefana Mitrova Ljubiše u austrijskoj Dalmaciji od 1822. do 1878.”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 64 (2022): 173–210.
- ULIG, Klaus. 1982. *Teorija književne istorije*. Službeni glasnik: Beograd.
- VIDMAR, Iris. 2013. „Filozofija i književnost o svijetu i čovjeku”. *Prolegomena* 12 (2): 285–313.
- VILOVSKI, T. Stefanović. 1908. *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene*. Kotor: Bokeška štamparija.
- VUKOVIĆ, Novo. 1980. *Pripovijedanje kao opsesija (Studija o Ljubišinom djelu „Pričanja Vuka Dojčevića”)*. Cetinje: Obod.
- VUKOVIĆ, Novo. 1985. *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- VUKOVIĆ, Novo. 2002. *Visovi*. Beograd: Beogradska knjiga.
- ŽENET, Žerar [GENETTE, Gérard]. 1985. *Figure*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

POETICS AND PHILOSOPHY OF CREATION IN THE WORKS OF STEFAN MITROV LJUBIŠA

MIODARKA TEPAVČEVIĆ

ABSTRACT

The multifaceted literary work of Stefan Mitrov Ljubiša, with its complex structure, universality of themes, intricacy of form, and semantic depth of language, continues to raise essential questions about humanity and the world, inviting diverse interpretations. This is precisely one of the reasons for Ljubiša's enduring relevance in the past, present, and also the future. In this paper, we examine, on the one hand, Ljubiša's reflections on art and the philosophy of creation, and, on the other, by the principles of phenomenological aesthetics, we interpret the literary text as a complex creation wherein the most profound questions about the meaning of human existence are rooted in its layers. Ljubiša seeks to address fundamental anthropological questions through literary language, turning his works into a grand narrative about humanity. Over the course of his fifty-six-year life and career, Ljubiša left behind a significant body of work, and his literary development right up until the 1870s followed a series of fluctuations, in both the intensity and quality of his literary output, which arose as a consequence of his maturing as a writer who had long sought the right mode of expression and subject matter for his creative and eruptive temperament. By paving the way for new directions in literary development, Stefan Mitrov Ljubiša emerges as a writer of distinct artistic self-awareness, who truly believes in the mission of literary art as a repository of national energy. Through the vernacular character of the language in which he wrote, as well as its poetic nature, his work powerfully demonstrated the vitality and dynamism of expression of his literary language. Ljubiša's language workshop conceals not only some important insights into philosophical existence, but also insights into the philosophy of creation. In line with the demands of ethics, aesthetics, and poetics, as well as of the fundamental ideas of the epoch in which he wrote, Ljubiša advocated for the fact that the general and the individual, the past and the present, the textual and the extratextual content of a literary work are interwoven by cause and effect.

KEYWORDS:

aesthetics, art, philosophy, poetics, Stefan Mitrov Ljubiša